

การพัฒนาคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธในประเทศไทย*

THE DEVELOPMENT OF BUDDHIST LEADERSHIP CHARACTERISTICS OF BUDDHIST
BASED SCHOOL ADMINISTRATORS IN THAILAND

¹วิรัตน์ ผดุงชีพ Wirat Padungchep, ²สิน งามประโคน Sin Ngamprakhon,

³พระมหาญาณวฑฺฒน์ ธิตวฑฺฒโน PhramahaYannawat Thitavaddhano

^{1,2,3}มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail: phrasuphot56@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเสนอคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธในประเทศไทย เป็นการวิจัยแบบผสมวิธี โดยมีขั้นตอนการวิจัย 3 ขั้นตอน ได้แก่ ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาสภาพคุณลักษณะภาวะผู้นำของผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธในประเทศไทย ใช้แบบสอบถามผู้บริหารและครู 379 คน วิเคราะห์ข้อมูลด้วยสถิติ ได้แก่ ค่าความถี่ ค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย ค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน ขั้นตอนที่ 2 พัฒนาคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธในประเทศไทย ด้วยสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 10 รูป/คน และขั้นตอนที่ 3 เสนอคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธในประเทศไทย ด้วยการสนทนากลุ่มผู้ทรงคุณวุฒิ 10 รูป/คน สรุปผลการวิจัยพบว่า คุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธในประเทศไทย ประกอบด้วยคุณลักษณะ 7 ด้าน ได้แก่ 1) คุณลักษณะทางร่างกาย 2) ด้านคุณลักษณะทางบุคลิกภาพ 3) ด้านคุณลักษณะทางนิสัยส่วนตัว 4) ด้านคุณลักษณะทางสังคม 5) ด้านมีบาร์มี 6) ด้านคำนึงถึงความแตกต่างของแต่ละบุคคล 7) ด้านกระตุ้นปัญญา โดยคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธในประเทศไทย สามารถพัฒนาด้วยกิจกรรมส่งเสริมคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธในประเทศไทย 7 กิจกรรม ได้แก่ 1) การพัฒนาสุขภาพกายดี ชีวิตเป็นสุข 2) การพัฒนาบุคลิกภาพและการสร้างสุนทรียภาพของผู้บริหาร 3) การเสริมสร้างวินัย คุณธรรม จริยธรรม จรรยาบรรณวิชาชีพของผู้บริหาร 4) การพัฒนาเจตคติและค่านิยม การสร้างวัฒนธรรมคุณภาพและวัฒนธรรมประชาธิปไตย 5) การพัฒนาจิตของผู้บริหาร 6) ผู้นำทางวิชาการและการส่งเสริมให้ครูและบุคลากรทางการศึกษา มีภาวะผู้นำทางวิชาการ 7) ระบบเทคโนโลยีสารสนเทศ และการสื่อสารเพื่อพัฒนาคุณภาพการศึกษา

คำสำคัญ: การพัฒนา, คุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธ, ผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธ

Abstract

The purpose of this research was to propose Buddhist leadership characteristics of the Buddhist based school administrator in Thailand. Mixed methods research was designed and there were 3 steps. Step 1: Study the state of Buddhist leadership characteristics of the Buddhist based school administrator in Thailand by using questionnaires to collect from 379 administrators and teachers. Data were analyzed by using frequency, percentage, mean, standard deviation. Step 2: develop Buddhist leadership characteristics of the Buddhist based school administrator in Thailand by interviewing 10 key informants, and Step 3: propose Buddhist leadership characteristics of the Buddhist based school administrator in Thailand with focus group discussion of 10 experts. Research results found that Buddhist leadership characteristics of the Buddhist based school administrator in Thailand consisted of 7 aspects: 1) physical characteristics, 2) personality characteristics, 3) personal characteristics, 4) social characteristics, 5) charismatic, 6) consideration of individual differences, 7) stimulation of intelligence by Buddhist leadership characteristics of the Buddhist based school administrator in Thailand. It can be developed with seven activities to promote the characteristics of Buddhist leadership among the administrators of the Buddhist way School in Thailand: 1) the development of good physical health and well-being, 2) personality development and the creation of aesthetics of the executives, 3) the strengthening of discipline, morality and ethics of the executives, 4) the development of attitudes and values by creating quality and democratic culture, 5) mental development of administrators, 6) academic leadership and promotion of teachers and educational personnel to enhance academic leadership, and 7) Information technology system, and communication to improve the quality of education.

Keywords: Development, Buddhist Leadership Characteristics, Buddhist Based School Administrators.

บทนำ

กระทรวงศึกษาธิการได้ริเริ่มให้มีโรงเรียนวิถีพุทธภายใต้โครงการโรงเรียนวิถีพุทธ ตั้งแต่เดือน ธันวาคม 2545 โดยในปีการศึกษา 2546 สำนักพัฒนานวัตกรรมการจัดการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการ การศึกษาขั้นพื้นฐานได้พัฒนาโรงเรียนรูปแบบใหม่ 5 ลักษณะ คือ โรงเรียนวิถีพุทธ โรงเรียนในกำกับของรัฐ โรงเรียนสองภาษา โรงเรียนสำหรับเด็กที่มีความสามารถพิเศษ และโรงเรียนต้นแบบการใช้เทคโนโลยี สารสนเทศและการสื่อสาร (ICT) ดังนั้น โรงเรียนวิถีพุทธจึงเป็นโรงเรียนรูปแบบใหม่ 1 ใน 5 ลักษณะในสมัยนั้น ที่กำหนดให้มีขึ้นในโรงเรียนปกติ และได้เปิดรับสมัครโรงเรียนนำร่องเข้าร่วมโครงการโรงเรียนวิถีพุทธ ซึ่งใน เบื้องต้นมีโรงเรียนสมัครเข้าร่วมโครงการโรงเรียนวิถีพุทธรุ่นที่ 1 ปีการศึกษา 2546 จำนวน 89 โรงเรียน (สำนักพัฒนานวัตกรรมการจัดการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, 2561) โรงเรียนวิถีพุทธนั้นมีจุดเน้นอยู่ที่การ พัฒนาตามหลักไตรสิกขา เป็นการศึกษาพัฒนา 3 ด้านอย่างบูรณาการ คือ ด้านศีล จะพัฒนาพฤติกรรมให้ไม่ เบียดเบียนตนและผู้อื่นตลอดจนสิ่งแวดล้อม ด้านสมาธิ จะพัฒนาให้มีจิตใจที่เข้มแข็งและมีสุขภาพที่ดีมีความสุข ด้านปัญญา เป็นการพัฒนาความรู้ที่เข้าใจและเท่าทันโลกและชีวิต ซึ่งจะส่งผลให้ผู้ที่ได้รับการศึกษา พัฒนาสู่การมีชีวิตที่ดีงาม มีความสุขได้ อันเป็นส่วนสำคัญที่จะทำให้เกิดสันติภาพในสังคม ถือเป็นการศึกษา แนวพุทธที่มีความสอดคล้องเหมาะสมกับสังคมไทยอย่างยิ่ง เพราะวิถีไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานและ เป็นพื้นฐานของวิถีชีวิตและจิตใจ ประชากรไทยส่วนใหญ่ร้อยละ 93.83 นับถือพระพุทธศาสนา (สำนักงานสถิติ แห่งชาติ, 2561) ดังนั้น การจัดการศึกษาแนวพุทธจึงมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับคนไทยอย่างมาก หน่วยงาน ภาครัฐ คณะสงฆ์ไทย ประชาชนไทย คาดหวังว่าจะเป็นโอกาสและหนทางหลักของการพัฒนาระบบการศึกษา ไทย ให้มีเครื่องมือสำคัญที่จะพัฒนาคนไทยให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกายและจิตใจ มีสติปัญญา มีความรู้ และคุณธรรม มีจริยธรรมและวัฒนธรรมในการดำรงชีวิต สามารถอยู่ร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุขตามที่ พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติกำหนด (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2545, หน้า 3)

ผู้บริหารศึกษานับเป็นกลไกสำคัญและมีอิทธิพลสูงต่อคุณภาพของผลลัพธ์ที่ได้จากระบบ การศึกษา ประสิทธิภาพของการบริหารการศึกษาและประสิทธิผลขององค์กรทางการศึกษา ซึ่งนักวิชาการ หลายท่านมีความเห็นตรงกันว่าผู้บริหารนับเป็นตัวแปรที่สำคัญต่อคุณภาพและประสิทธิภาพทางการศึกษาที่มัก แปรปรวนตามผู้นำเสมอ (รุ่ง แก้วแดง, 2546, หน้า 9) ความเป็นผู้นำจึงถือว่ามีส่วนสำคัญต่อการบริหารงาน องค์กรหรือของหน่วยงานเป็นอย่างมาก ผู้นำที่ยังขาดประสบการณ์การบริหาร ทำให้ขาดทักษะและขาด วิสัยทัศน์ในการบริหาร ไม่สามารถควบคุมผู้ใต้บังคับบัญชาหรือปล่อยให้ผู้ใต้บังคับบัญชาทำงานตามลำพัง ย่อมจะเป็นการทำลายขวัญกำลังใจของผู้ใต้บังคับบัญชา เกิดความไม่สามัคคีในหมู่คณะ เกิดความท้อแท้ไม่ ยอยากทำงานซึ่งจะส่งผลให้การทำงานด้านต่างๆ ขาดประสิทธิภาพ ในทางตรงกันข้ามหากผู้นำที่มีความสามารถ มีศิลปะในการบริหาร มีคุณธรรมจริยธรรมสามารถบูรณาการหลักธรรมกับการบริหารได้อย่างลงตัวก็จะทำให้ผู้ ที่อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาเกิดความขยันขันแข็งในการทำงาน หรือเปิดโอกาสให้ผู้ใต้บังคับบัญชามีส่วนร่วมในการ แสดงความคิดเห็น ทำให้ผู้ใต้บังคับบัญชายอมรับในตัวผู้นำ มีความรักต่อองค์กรและอยากทำงานให้กับองค์กร อย่างเต็มความสามารถเนื่องจากความสำคัญของผู้นำหรือภาวะผู้นำ (Bass .B. M. and Avolio B. J., 1990)

ภาวะผู้นำ คือ ภาวะที่ก่อให้เกิดศรัทธาเป็นที่ยอมรับและเกิดจุดมุ่งหมายร่วมกันในสังคมนั้นๆ (ประเวศ วะสี, 2542, หน้า 71) ภาวะผู้นำ คือการที่บุคคลในความสัมพันธ์ซึ่งมีต่อผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาใน สถานการณ์ต่างๆ คือ การที่บริหารของกลุ่ม ทำหน้าที่เกี่ยวกับการอำนวยความสะดวก ริเริ่ม ประนีประนอม และ ประสานงานปฏิบัติการและอำนวยความสะดวกโดยกระบวนการติดต่อสื่อสารติดตามซึ่งกันและกัน เพื่อให้บรรลุ

เป้าหมายที่กำหนดไว้ คือความสามารถของบุคคลในการดำเนินงานเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ คือวิธีการจูงใจให้บุคคลแต่ละคนทำงาน เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์และคือกิจกรรมในการใช้อิทธิพลจูงใจประชาชนให้ร่วมมือปฏิบัติเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งคนเหล่านั้นเห็นว่าเป็นสิ่งอันพึงปรารถนา (อุทัย หิรัญโต, 2523)

ผู้นำที่มีประสิทธิภาพสูง มักจะต้องมีความเฉลียวฉลาด มีความยุติธรรม มีความเข้าใจ มีความรอบรู้ทั่วไปและความรอบรู้เฉพาะงานเป็นอย่างดี ดังคำกล่าวที่ว่า ผู้นำที่มีประสิทธิภาพ บุคลากรมีความเชื่อถือยอมรับวิสัยทัศน์ ในองค์การใดการกระทำของผู้นำเป็นการกำหนดอัตราการทำงานพฤติกรรมดังกล่าวได้รับความเชื่อถือ เชื่อสัจย์ และประกันถึงพลังชีวิตตลอดไปขององค์การ แนวทางหนึ่งในการสร้างความเชื่อถือก็คือ การแสดงสำนึกของอุปนิสัยที่ดีให้เห็นอารมณ์ของบุคคลซึ่งประกอบด้วย ความเชื่อ ค่านิยม ทักษะและคุณลักษณะความเป็นผู้นำองค์การ (ชาญชัย อาจิมสมาจาร, 2550) ซึ่งในสภาวะโลกปัจจุบันมีความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีที่ทันสมัย ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านวัตถุมากกว่าด้านจิตใจ กล่าวคือ เกิดอำนาจนิยมวัตถุนิยม มีผลกระทบถึงบทบาทของภาวณำของสถานศึกษาเกี่ยวกับคุณธรรม วัฒนธรรมต่อองค์การในการบริหารบุคลากร เพื่อความราบรื่นระหว่างผู้นำและผู้ใต้บังคับบัญชา ผู้บริหารจึงจำเป็นต้องนำหลักธรรมมาใช้ในการบริหารงานโรงเรียนให้มีประสิทธิภาพเพื่อสู่เป้าหมายร่วมกันอย่างสันติ ดังคำกล่าวว่า ผู้นำที่ยิ่งใหญ่จะละสิ่งอื่นและแม้จิตใจเพื่อความบริสุทธิ์ จึงได้ธรรมบริสุทธิ์สานร้อยสรรพคุณค่า พามิตรบริวารถึงฝั่งไปด้วยกัน (ไชย ณ พล, 2554)

ภาวะผู้นำของผู้บริหารที่สถานศึกษาในศตวรรษที่ 21 ในทัศนะของพระพุทธศาสนา ผู้นำต้องเป็นคนดี และเก่งในสายตาประชาคมแล้ว ต้องอาศัยหลักพุทธธรรมในการสร้างคุณลักษณะภาวะผู้นำของผู้บริหารสถานศึกษาให้เป็นคนที่เป็นแบบอย่างของผู้ใต้บังคับบัญชา และชุมชน สังคม จากแนวคิดข้างต้นพบว่า หลักธรรมสำหรับผู้นำในสถานศึกษา ต้องเก่งสองอย่างพร้อมกัน คือ การเก่งคน ประยุกต์ใช้กับภาวะผู้นำและการติดต่อสื่อสาร เพื่อเกื้อกูลกัน ผู้บริหารการศึกษาควรยึดหลักธรรมนี้เพื่อการครองใจคน ด้วยหลักสังคหวัตถุ 4 และการเก่งงาน ผู้นำใช้หลักอิทธิบาท 4 ประยุกต์ใช้กับภาวะผู้นำและการสร้างแรงจูงใจ เป็นต้น นอกจากนั้น ผู้นำที่ดีต้องมีหลักในการเลือกภูมิประเทศที่เหมาะสมกับงานและการดำเนินชีวิตให้มีความสุขในการทำงานตามหลักจักร 4 (พระครูโอภาสนนทกิตติ์ (ศักดิ์ แสงทอง), กัมมัยธร สัจจา, 2557) นอกจากนี้ สภาพสังคมไทยในปัจจุบันนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วก่อให้เกิดปัญหาพื้นฐานและปัญหาอื่นๆ ติดตามมาเป็นลูกโซ่ โดยเฉพาะปัญหาด้านศีลธรรมจริยธรรมเสื่อมลงความประพฤติในทางมิชอบของบุคคลหลายระดับ และหลายองค์กร รวมถึงสถาบันทางการศึกษาจึงส่งผลกระทบต่อบุคคลอื่นและสังคมในที่สุด การที่จะบริหารบุคลากรทางการศึกษาในโรงเรียนให้ดีและมีประสิทธิภาพนั้น ผู้บริหารจะต้องสามารถในการบริหารงานให้โรงเรียนดำเนินงานไปด้วยดี ผู้บริหารจะต้องบริหารบุคลากร ให้มีความสามารถ โดยเฉพาะต้องเป็นผู้บริหารที่มีศักยภาพ มีทักษะ วิสัยทัศน์ จึงจะทำให้การบริหารงานบุคลากรในโรงเรียนเกิดผลสัมฤทธิ์อย่างสูงสุด จากแนวคิดนี้ชี้ให้เห็นว่า ภาวะผู้นำของผู้บริหารสถานศึกษาจำเป็นต้องอาศัยหลักพระพุทธศาสนาเพื่อเป็นแนวทางเสริมให้ผู้บริหารมีภาวะผู้นำที่เด่นชัดและเป็นที่ยอมรับในองค์การและสังคม (สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย และบุญเชิด ชำนิศาสตร์, 2557) ดังที่พระครูปลัดสุวรรณ์ สิริวิฑฒโก (อุกฤษ โขค) และศุขภิญญา ศรีคำไทย (2562) ได้เสนอแนวคิดไว้ว่า การบริหารตนตามแนวพุทธธรรมเพื่อบริหารองค์การทางการศึกษา เป็นการนำหลักพุทธธรรม คือ สติปัฏฐาน 4 นำมาบูรณาการกับการบริหารตนเพื่อเป็นประโยชน์ต่อการบริหารองค์การทางการศึกษา อันเป็นกระบวนการทำงานร่วมกันของสติกับปัญญา (สัมปชัญญะ) คือ สติจับให้ปัญญาดู โดยผู้บริหารองค์การทางการศึกษาใช้สติตามดูโดยมีปัญญารู้เท่าทันตามเป็นจริงที่เกิดขึ้นทั้ง 4 ด้าน คือ กาย ความรู้สึก จิต และธรรม

ประกอบด้วย 4) การบริหารตนด้วยกายานุปัสสนา (ดูกาย) ผู้บริหารใช้สติตามดูโดยมีปัญญารู้เท่าทันสภาพทางร่างกาย ประกอบด้วยการเรียนรู้จากการทำงานและการรักษาสุขภาพ 2) การบริหารตนด้วยเวทนานุปัสสนา (ดูความรู้สึก) ผู้บริหารใช้สติตามดูโดยมีปัญญารู้เท่าทันความรู้สึกสุขทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ที่เกิดขึ้น ประกอบด้วยการทำงานอย่างมีความสุข และการพักผ่อนหย่อนใจ 3) การบริหารตนด้วยจิตตานุปัสสนา (ดูจิต) ผู้บริหารใช้สติตามดูโดยมีปัญญารู้เท่าทันสภาพจิตใจ ประกอบด้วยความมีจิตใจที่เข้มแข็งมั่นคง การควบคุมตนเอง การมีวิสัยทัศน์ ความขยันหมั่นเพียร ความซื่อสัตย์สุจริต ความเสียสละเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ 4) การบริหารตนด้วยธัมมานุปัสสนา (ดูธรรม) ผู้บริหารใช้สติตามดูโดยมีปัญญารู้เท่าทันเรื่องราวทั้งหลายที่รู้ที่คิดที่เกิดขึ้นในใจ ประกอบด้วยการประหยัดและเก็บออม การรักษาระเบียบวินัยและเคารพกฎหมาย การปฏิบัติตามคุณธรรมของศาสนา และการมีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาดังกล่าวทำให้ผู้วิจัยสนใจที่จะทำการวิจัยเรื่องการพัฒนาคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถิพุทธในประเทศไทย เพื่อเป็นแนวทางในการเสนอการพัฒนาคุณลักษณะภาวะผู้นำด้วยหลักพุทธธรรมให้แก่ผู้บริหารโรงเรียนวิถิพุทธให้ผู้บริหารมีคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธที่ดีมีประสิทธิภาพสามารถนำพาองค์กรให้เจริญก้าวหน้าท่ามกลางสังคมแห่งการเปลี่ยนแปลงในศตวรรษที่ 21

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อเสนอคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถิพุทธในประเทศไทย

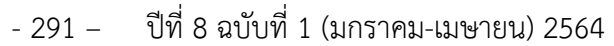
วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยแบบผสมวิธี โดยมีวิธีดำเนินการวิจัยตามขั้นตอนการวิจัย 3 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษาสภาพคุณลักษณะภาวะผู้นำของผู้บริหารโรงเรียนวิถิพุทธในประเทศไทย ศึกษาเอกสารเกี่ยวกับคุณลักษณะภาวะผู้นำของผู้บริหารโรงเรียนวิถิพุทธในประเทศไทย และใช้แบบสอบถามกลุ่มตัวอย่างที่เป็นผู้บริหารและครูโรงเรียนวิถิพุทธ 379 คน และทำการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยสถิติ ได้แก่ ค่าความถี่ ค่าร้อยละ ค่าเฉลี่ย ค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน

ขั้นตอนที่ 2 พัฒนาคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถิพุทธในประเทศไทย ด้วยสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญที่เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนและผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับพุทธบริหาร การศึกษาและโรงเรียนวิถิพุทธ จำนวน 10 รูป/คน มีเครื่องมือการวิจัยคือแบบสัมภาษณ์ โดยเลือกแบบเจาะจงซึ่งกำหนดกฎเกณฑ์ในการคัดเลือก และทำการวิเคราะห์ข้อมูลผลการสัมภาษณ์ด้วยการวิเคราะห์เนื้อหาตามแบบสัมภาษณ์

ขั้นตอนที่ 3 เสนอคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถิพุทธในประเทศไทย ด้วยการจัดการสนทนากลุ่มผู้ทรงคุณวุฒิที่เป็นนักวิชาการ ผู้อำนวยการโรงเรียน และผู้มีความรู้ความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับพุทธบริหารการศึกษาและโรงเรียนวิถิพุทธ จำนวน 10 รูป/คน โดยเลือกแบบเจาะจงซึ่งกำหนดกฎเกณฑ์ในการคัดเลือก มีเครื่องมือการวิจัยคือแนวคำถามสำหรับการสนทนากลุ่ม และทำการวิเคราะห์ข้อมูลผลการสนทนากลุ่มด้วยการวิเคราะห์เนื้อหาตามแนวคำถามสำหรับการสนทนากลุ่ม

7. คุณลักษณะด้านกระตุ้นปัญญา ประกอบด้วย 1) ผู้บริหารเปิดรับสิ่งใหม่จากภายนอกเข้ามาปรับปรุงในองค์การอย่างสม่ำเสมอ 2) ผู้บริหารกระตุ้นให้ทุกคนได้ทำงานอย่างอิสระในขอบเขตของงานตนที่มีความรู้ความชำนาญ 3) ผู้บริหารกระตุ้นให้ผู้ปฏิบัติตามแสดงความคิดและเหตุผล 4) เสริมแรงจูงใจภายในของตนให้เกิดความรู้สึกรักทำหยาต่อการคิดค้นสิ่งใหม่ 5) ให้โอกาสผู้ใต้บังคับบัญชาในการเรียนรู้ร่วมกัน เปิดโอกาสให้ผู้ตามได้แสดงความคิดเห็นทำงานเป็นกลุ่มเพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่ดีในองค์กร

โดยคุณลักษณะภาวะผู้นำทั้ง 7 ด้านนี้ ควรมีการพัฒนาด้วยกิจกรรมส่งเสริมคุณลักษณะภาวะผู้นำ 7 กิจกรรม ได้แก่ กิจกรรมที่ 1 การพัฒนาสุขภาพกายดี ชีวิตเป็นสุข กิจกรรมที่ 2 การพัฒนาบุคลิกภาพและการสร้างสุนทรียภาพของผู้บริหาร กิจกรรมที่ 3 การเสริมสร้างวินัย คุณธรรม จริยธรรม จรรยาบรรณวิชาชีพของผู้บริหาร กิจกรรมที่ 4 การพัฒนาเจตคติและค่านิยม การสร้างวัฒนธรรมคุณภาพและวัฒนธรรมประชาธิปไตย กิจกรรมที่ 5 การพัฒนาจิตของผู้บริหาร กิจกรรมที่ 6 ผู้นำทางวิชาการและการส่งเสริมให้ครูและบุคลากรทางการศึกษา มีภาวะผู้นำทางวิชาการ และกิจกรรมที่ 7 ระบบเทคโนโลยีสารสนเทศ และการสื่อสารเพื่อพัฒนาคุณภาพการศึกษา

คุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธในประเทศไทย เป็นการบูรณาการหลักไตรสิกขาใช้ในการบริหารโรงเรียนวิถีพุทธ 2 ขั้นตอน คือ ขั้นการจัดสภาพและองค์ประกอบ และขั้นการดำเนินการพัฒนาบุคลากรตามระบบไตรสิกขา ซึ่งมีจุดเน้นของการพัฒนาผู้เรียนตามระบบไตรสิกขาที่เป็นลักษณะการบูรณาการทั้งในกิจกรรมการเรียนการสอนตามหลักสูตร และกิจกรรมวิถีชีวิตต่างๆ ตลอดจนกิจกรรมที่ส่งเสริม “การกิน อยู่ ดู ฟังเป็น” โดยมีกิจกรรมที่นำหลักไตรสิกขาไปใช้ในแต่ละด้าน เช่น

1. การนำหลักไตรสิกขาไปใช้ในขั้นการจัดสภาพและองค์ประกอบในด้านหลักสูตรการเรียนการสอน เช่น มีการกำหนดคุณลักษณะที่พึงประสงค์/ผลการเรียนรู้ที่คาดหวัง/จุดประสงค์ในการสอน ที่สะท้อนการพัฒนาผู้เรียนตามหลักไตรสิกขาทั้งด้านศีล สมาธิ ปัญญา เช่น 1) ศีล (พฤติกรรม) ได้แก่ มีกิริยามารยาท กิน อยู่ ดู ฟังเป็น รู้จักพิจารณาเลือกเสพสิ่งบริโภคนอกจากนี้และสื่อต่างๆ ให้เกิดประโยชน์ด้วยปัญญา รู้จักความพอดีพอประมาณ ในการแสวงหา บริโภค สะสมสิ่งต่างๆ ปฏิบัติตามระเบียบ กฎเกณฑ์ภายนอกที่ถูกต้องเพื่อให้เกิดวินัยในตนเอง ไม่เบียดเบียนตนเอง และผู้อื่นโดยมีศีล 5 เป็นพื้นฐานในการดำเนินชีวิต และมีชีวิตที่สัมพันธ์ด้วยดีกับบุคคล ครอบครัว ชุมชน สังคมและสิ่งแวดล้อม เป็นต้น 2) จิตใจ (สมาธิ) ได้แก่ มีสมรรถภาพที่ดี คือ มีสมาธิ มีความตั้งมั่น เข้มแข็ง มุ่งมั่นทำดี ด้วยจิตใจกล้าหาญ อดทน สู้สิ่งยาก ขยันหมั่นเพียร ไม่ย่อท้อสามารถฟันฝ่าอุปสรรคผ่านความยากลำบากไปได้ ฟังตนเองได้ มีคุณภาวะ คือ มีความกตัญญูรู้คุณ มีจิตใจเมตตา กรุณาโอบอ้อมอารีมีน้ำใจ ละอายชั่ว กลัวบาป ซื่อสัตย์ รับผิดชอบ กล้ารับผิด เกิดจิตที่เป็นกุศลอย่างสม่ำเสมอและมีสุขภาวะที่ดี คือ มีความสุข ความร่าเริง เบิกบาน มองโลกในแง่ดี มีกำลังใจ เกิดแรงบันดาลใจในการเรียนรู้ ในการร่วมกิจกรรมต่างๆ เป็นต้น 3) ปัญญา ได้แก่ มีศรัทธาเลื่อมใสและความเข้าใจในพระรัตนตรัย ในกฎแห่งกรรม และในหลักบาปบุญคุณโทษ มีทักษะและอุปนิสัยในการเรียนรู้ที่ดี จูงใจ ใฝ่รู้ รู้จักการค้นคว้า การจดบันทึกให้เกิดการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง การคิดวิเคราะห์ประมวลผลสามารถนำเสนอถ่ายทอดได้ทั้งแบบกลุ่มและรายบุคคล มีทักษะชีวิตเท่าทันต่อสิ่งเร้าภายนอกและกิเลสภายในตน สามารถแก้ปัญหาชีวิตของตนได้ สามารถนำหลักธรรมไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในการดำเนินชีวิตได้ มีฐานชีวิตที่ดี มีทัศนคติที่ดีต่อการปฏิบัติธรรม เกิดปัญญาเข้าใจในสังขารธรรมในชีวิตได้ตามวุฒิภาวะของตน เป็นต้น นอกจากนี้ในด้านหลักสูตรการเรียนการสอนควรเน้นการจัดสภาพทุกๆ ด้าน เพื่อสนับสนุนให้ผู้เรียนพัฒนาตามหลักพุทธธรรมอย่างบูรณาการ มีการจัดการเรียนการสอนที่บูรณาการไตรสิกขา เช่น มีจัดการเรียนรู้โดยบูรณาการพุทธธรรมหรือไตรสิกขาในทุกกลุ่มสาระเน้นให้ผู้เรียนได้ความรู้หลักธรรมที่เป็นความรู้ มีศรัทธาเห็นคุณค่าแท้ของสิ่งที่เรียนและได้ฝึกปฏิบัติจริงและในการสอนนั้น ครูต้องสอนผู้เรียนให้ได้ครบทั้งไตรสิกขา คือ พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา

2. การนำหลักไตรสิกขาไปใช้ในขั้นการจัดสภาพและองค์ประกอบด้านกิจกรรมนักเรียน ซึ่งโรงเรียนต้องคิดและกำหนดกิจกรรมให้เหมาะสมกับผู้เรียนมากที่สุด ถ้าโรงเรียนเลือกกำหนดกิจกรรมไว้ล่วงหน้าจะช่วยส่งเสริมการเรียนรู้ของผู้เรียนที่สะท้อนการพัฒนาการกิน อยู่ ดู ฟังเป็น เช่น กิจกรรมพิจารณาอาหารก่อน

รับประทานอาหารกลางวัน และฝึกการรับประทานอาหาร “ไม่ดั่ง ไม่หก ไม่เหลือ” โดยครูต้องอธิบายให้ชัดเจนว่ากินอย่างไรให้เป็นไตรสิกขา

3. การนำหลักไตรสิกขาไปใช้ในขั้นการดำเนินการพัฒนาบุคลากร ซึ่งมีจุดเน้นคือการพัฒนาผู้เรียนในลักษณะบูรณาการทั้งในกิจกรรมการเรียนการสอนตามหลักสูตรและกิจกรรมวิถีชีวิตต่างๆ ที่ส่งเสริมการกิน อยู่ ดู ฟังเป็น ที่จะนำไปสู่การพัฒนาชีวิตที่สมบูรณ์ในที่สุด ทั้งนี้จะต้องพัฒนาผู้บริหารและครูตามระบบไตรสิกขาด้วย เช่น มีการส่งเสริมให้ครูพัฒนาตนเองเป็นแบบอย่างที่ดีในชีวิตจริงแก่ผู้เรียนในด้านการกิน อยู่ ดู ฟังเป็นเพื่อการบริหารโรงเรียนวิถีพุทธในประเทศไทยอย่างยั่งยืนตลอดไป

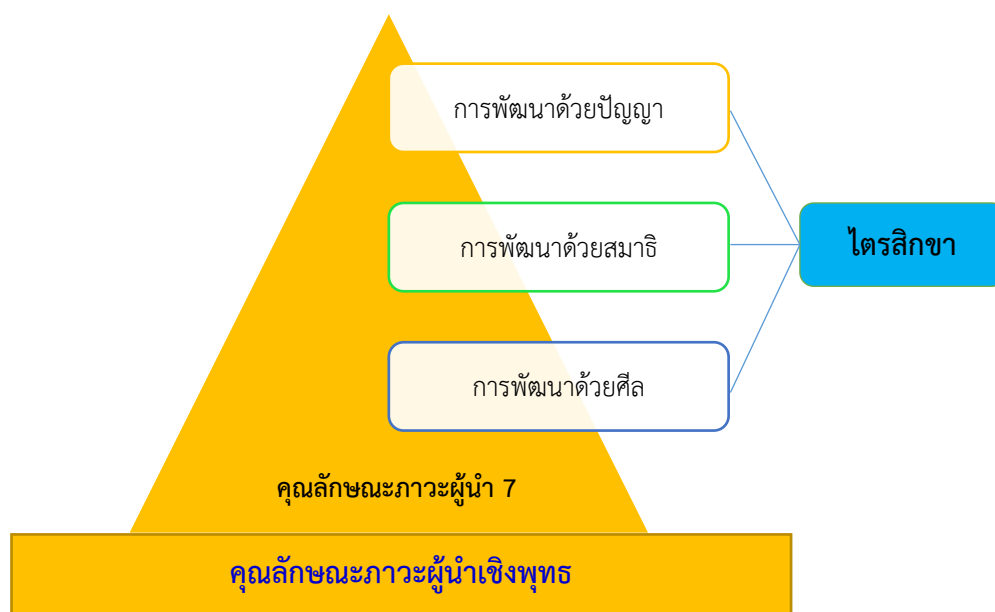
อภิปรายผลการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยพบประเด็นสำคัญที่นำมาอภิปรายผลดังต่อไปนี้

คุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธในประเทศไทยประกอบด้วยคุณลักษณะ 7 ด้าน คือ คุณลักษณะทางร่างกาย คุณลักษณะทางบุคลิกภาพ คุณลักษณะทางนิสัยส่วนตัว คุณลักษณะทางสังคม คุณลักษณะด้านมีบารมี คุณลักษณะด้านคำนึงถึงความแตกต่างของแต่ละบุคคล คุณลักษณะด้านกระตุ้นปัญญา โดยคุณลักษณะภาวะผู้นำทั้ง 7 ด้านสามารถพัฒนาด้วยกิจกรรมส่งเสริมคุณลักษณะภาวะผู้นำ 7 กิจกรรม และบูรณาการกับหลักไตรสิกขานำหลักไตรสิกขาไปใช้ในการดำเนินงานโรงเรียนวิถีพุทธ สามารถนำไปใช้ได้ในทุกขั้นตอนของการบริหารจัดการโรงเรียนวิถีพุทธ แต่เมื่อพิจารณาอย่างชัดเจนแล้ว นำไปใช้ได้มากที่สุด 2 ขั้นตอน คือ ขั้นตอนการจัดสภาพและองค์ประกอบ และขั้นการดำเนินการพัฒนาบุคลากรตามระบบไตรสิกขา ซึ่งมีจุดเน้นของการพัฒนาผู้เรียนตามระบบไตรสิกขาที่เป็นลักษณะการบูรณาการทั้งในกิจกรรมการเรียนการสอนตามหลักสูตร และกิจกรรมวิถีชีวิตต่างๆ ตลอดจนกิจกรรมที่ส่งเสริมการกิน อยู่ ดู ฟังเป็น อีกทั้งเมื่อนำไปใช้พัฒนาครูและผู้บริหารซึ่งเป็นบุคลากรสำคัญของสถานศึกษาก็จะส่งผลดีต่อผู้เรียนด้วยในหลักไตรสิกขา มีศีล มีสมาธิ พร้อมทั้งปัญญาเป็นยอด ซึ่งกิจกรรมในการพัฒนาผู้บริหารนั้นเป็นสิ่งสำคัญในการพัฒนาผู้นำเชิงพุทธเป็นอย่างยิ่ง เพราะเป็นกระบวนการพัฒนาคุณลักษณะของภาวะผู้นำด้วยการให้ผู้บริหารมีการฝึกฝนตามหลักไตรสิกขา สอดคล้องกับงานวิจัยของพระครูวิวัฒน์ธรรมานุกุล (ฮอด ธมฺมปาโล), สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย และสมศักดิ์ บุญปุ (2563) ที่ผลการวิจัยพบว่า คุณลักษณะผู้บริหารสถานศึกษา เป็นลักษณะทางด้านร่างกายและการแสดงออกของพฤติกรรมของบุคคลที่เป็นส่วนของอุปนิสัยแสดงออกมาให้ผู้อื่นเห็น ประกอบด้วยมีความรู้ความสามารถ มีวุฒิภาวะทางสังคมและใจกว้าง มีความรับผิดชอบ มีมนุษยสัมพันธ์ที่ดี โดยมีพรหมวิหารธรรม เป็นหลักธรรมที่ต้องมีไว้เป็นหลักใจสำหรับผู้บริหาร 4 ประการ ได้แก่ เมตตา ความรักปรารถนาดีอยากให้ผู้อื่นมีความสุข กรุณา ความสงสารคิดช่วยให้พ้นทุกข์ มุทิตา ความยินดีเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีความสุข อุเบกขา ความมีใจเป็นกลาง และสอดคล้องกับงานวิจัยของอำนาจ บัวศิริ (2561) ที่ผลการวิจัยพบว่า หลักพระพุทธศาสนา กล่าวถึงการพัฒนามนุษย์ที่สมบูรณ์ ต้องอาศัยการศึกษา ตามหลักไตรสิกขา คือการศึกษาเรื่องศีลเพื่อการฝึกอบรมข้อปฏิบัติความประพฤติทางกาย ศึกษาเรื่องสมาธิเพื่อฝึกอบรมทางจิตใจให้เกิดคุณธรรม และศึกษาปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งเข้าใจความเป็นธรรมของสรรพสิ่ง สามารถแก้ไขปัญหาพัฒนาสร้างสรรค์สิ่งใหม่ โดยปฏิบัติตามแนวทางของหลักอริยมรรค 8 ประการ อันมุ่งหมายไปสู่ประโยชน์ที่เกิดขึ้นต่อตนเอง แก่ผู้อื่น และแก่สังคม สรุปได้ว่า การมีศีลที่บริสุทธิ์เป็นพื้นฐานจะทำให้เกิดสมาธิได้ง่าย มีสติที่มั่นคงแน่วแน่ไม่หวั่นไหว ปัญญาย่อมเกิดขึ้นตามมาได้รวดเร็วเป็นเครื่องเสริมประสิทธิภาพของผู้นำในการบริหารงาน

องค์ความรู้การวิจัย

องค์ความรู้การวิจัยเป็นการพัฒนาคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธในประเทศไทย เพื่อเป็นประโยชน์ต่อผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธให้ผู้บริหารมีคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธที่ดีและสามารถบริหารสถานศึกษาได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังภาพที่ 1

ภาพที่ 1 องค์ความรู้จากการวิจัย

จากภาพที่ 1 องค์ความรู้การวิจัย มีอธิบายดังนี้

การพัฒนาคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธในประเทศไทยเป็นการพัฒนาคุณลักษณะภาวะผู้นำของผู้บริหารโรงเรียนวิถีพุทธตามหลักไตรสิกขา คือ 1) การพัฒนาด้วยศีลเพื่อการฝึกอบรมข้อปฏิบัติความประพฤติทางกาย 2) การพัฒนาด้วยสมาธิเพื่อฝึกอบรมทางจิตใจให้เกิดคุณธรรม 3) การพัฒนาด้วยปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งเข้าใจความเป็นธรรม สามารถแก้ไขปัญหารวมถึงพัฒนาสร้างสรรค์สิ่งใหม่ได้ อันจะทำให้เกิดประโยชน์ที่เกิดต่อตนเอง ผู้อื่น และสังคม โดยมีคุณลักษณะภาวะผู้นำ ที่เป็นลักษณะของผู้บริหารที่ดีโดยนำหลักพุทธศาสนามาบูรณาการร่วมกับคุณลักษณะภาวะผู้นำ 7 ประการ ได้แก่

1. คุณลักษณะทางร่างกาย ผู้บริหารมีทักษะในการพูด มีภาวะผู้นำทางลักษณะทางด้านร่างกายที่ดี มีลักษณะสง่างาม ดูสะอาดเรียบร้อยแต่งกายและใช้เครื่องใช้สอยที่แสดงถึงรสนิยมดี รู้จักทักษะสังคม วางตัวเหมาะสม สุขภาพร่างกายจะต้องแข็งแรงปราศจากโรคภัย ไข้เจ็บมีรูปร่างหน้าตาดี มีสุขภาพสมบูรณ์ แข็งแรงดี มีการแต่งกายมีกิริยาท่าทางที่สง่างาม ดูภายนอกน่าเคารพศรัทธา เลื่อมใสของผู้ใต้บังคับบัญชา

2. คุณลักษณะทางบุคลิกภาพ ผู้บริหารมีคุณลักษณะภาวะผู้นำด้านบุคลิกภาพที่น่าเลื่อมใส ศรัทธา มีความฉลาดความกระตือรือร้นในหน้าที่การงาน มีความริเริ่มในทางความคิดมีความอดทนในการปฏิบัติงาน รู้จักบริหารตนเอง ทำงานอย่างมีระบบ มีความมั่นคงทางอารมณ์ ไม่หุนหันุนใจ รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น มีความพยายามในการปฏิบัติงานทุกครั้ง มีความสามารถในการวิเคราะห์งานได้อย่างแจ่มแจ้ง

3. คุณลักษณะทางนิสัยส่วนตัว ผู้บริหารมีความซื่อตรงต่อหน้าที่การงาน มีความรับผิดชอบต่องานที่ปฏิบัติ มีลักษณะนิสัยส่วนตัวที่ดีคือผู้นำที่มีความเป็นมิตรต่อลูกน้องและมีทัศนคติที่ดี มีน้ำใจกับเพื่อนร่วมงาน ยกย่องให้เกียรติกับเพื่อนร่วมงานการพร้อมให้คำปรึกษาแก่เพื่อนร่วมงาน เปิดโอกาสให้เพื่อนร่วมงานได้มีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็นและลงมือปฏิบัติตามหน้าที่ของตน

4. คุณลักษณะทางสังคม ผู้บริหารมีมนุษยสัมพันธ์กับเพื่อนร่วมงาน มีความความเห็นอกเห็นใจผู้ใต้บังคับบัญชา ร่วมมือกับวัดและชุมชนในการจัดการศึกษา มีภาวะผู้นำการเปลี่ยนแปลงจะใช้ความสามารถเปลี่ยนความเชื่อ ทัศนคติของสมาชิก เพื่อให้สมาชิกทำงานได้บรรลุเหนือกว่าเป้าหมายที่ต้องการ

5. คุณลักษณะด้านมีบารมี ผู้บริหารประพฤติตนเป็นแบบอย่างแก่ผู้ตาม หลีกเลี้ยงที่จะใช้อำนาจเพื่อผลประโยชน์ส่วนตน ทำให้ได้บังคับบัญชาเลื่อมใส ศรัทธา เคารพนับถือ เป็นผู้ที่ไม่หวังสิ่งตอบแทน มีอำนาจพิเศษหรือวิสัยทัศน์ และสามารถสื่อสารวิสัยทัศน์ของเขาให้ผู้อื่นได้ เป็นคนมีชื่อเสียง เชื่อมมั่นในตนเองเป็นคนดี มีคุณธรรม คนทั่วไปเชื่อว่าเป็นคนดี ซื่อสัตย์สุจริต มีประสบการณ์ในงานนั้นๆ

6. คุณลักษณะด้านคำนึงถึงความแตกต่างของแต่ละบุคคล ผู้บริหารใช้ความเป็นกันเองในการสร้างความสัมพันธ์อันดีกับผู้อื่น มอบหมายงานที่มีคุณค่าช่วยพัฒนาศักยภาพของผู้ใต้บังคับบัญชา ตั้งใจพัฒนาความสามารถและศักยภาพของเพื่อนร่วมงานให้สูงขึ้น มอบหมายงานที่มีคุณค่าช่วยพัฒนาศักยภาพของผู้ใต้บังคับบัญชาและเปิดใจยอมรับความแตกต่างของคนอื่นยอมรับคุณค่าปัจเจกบุคคล

7. คุณลักษณะด้านกระตุ้นปัญญา ผู้บริหารเปิดรับสิ่งใหม่จากภายนอกเข้ามาปรับปรุงในองค์กรอย่างสม่ำเสมอ กระตุ้นให้ทุกคนได้ทำงานอย่างอิสระในขอบเขตของงานตนที่มีความรู้ความชำนาญ กระตุ้นให้ผู้ปฏิบัติตามแสดงความคิดเห็นและเหตุผลเสริมแรงจูงใจให้เกิดความรู้สึกรักทำทนายต่อการคิดค้นสิ่งใหม่ให้ เปิดโอกาสให้ผู้ตามได้แสดงความคิดเห็นทำงานเป็นกลุ่มเพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่ดีในองค์กร

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรส่งเสริมผู้บริหารด้านคุณลักษณะทางร่างกายให้ผู้บริหาร มีการแต่งกายมีกิริยาท่าทางที่สง่างาม ส่งเสริมกิจกรรมพัฒนาสุขภาพร่างกายให้แข็งแรง มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ และเป็นผู้รอบรู้ในด้านการบริหารเพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในการบริหารโรงเรียน

1.2 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการบริหารโรงเรียนวิถิพุทธควรส่งเสริมให้ผู้บริหารกระตุ้นปัญญาแก่ครูนักเรียนด้วยการเปิดโอกาสได้เรียนรู้สิ่งใหม่

1.3 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรส่งเสริมผู้บริหารโรงเรียนวิถิพุทธด้านการมีบารมีและคำนึงถึงความแตกต่างของแต่ละบุคคลด้วยการให้ทาน เสียสละและส่งเสริมขวัญกำลังใจแก่ผู้ใต้บังคับบัญชาเพื่อสร้างความรัก ศรัทธาให้เกิดขึ้น และความสามัคคีในองค์กรด้วยหลักกัลยาณมิตร

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรทำการศึกษากลยุทธ์การพัฒนาคุณลักษณะภาวะผู้นำเชิงพุทธของผู้บริหารโรงเรียนวิถิพุทธในประเทศไทย

2.2 ควรศึกษาตัวชี้วัดคุณลักษณะภาวะผู้นำของผู้บริหารโรงเรียนวิถิพุทธในประเทศไทย

2.3 ควรศึกษารูปแบบการพัฒนาการบริหารตามหลักไตรสิกขาของผู้บริหารโรงเรียนวิถิพุทธในประเทศไทย

เอกสารอ้างอิง

- ชาญชัย อาจันสมาจาร. (2550). **ภาวะผู้นำการบริหาร**. กรุงเทพมหานคร: สถาบันเพื่อความก้าวหน้าทางวิชาการ.
- ไชย ณ พล. (2554). **ผู้นำที่ไม่เอาไหน ผู้นำที่ดี ผู้นำที่ยิ่งใหญ่**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ปัญญาภิรมย์.
- ประเวศ วะสี. (2542). **ภาวะผู้นำความสำคัญต่ออนาคตไทย**. กรุงเทพมหานคร: มติชน.
- พระครูปลัดสุราวุฒิ สิริวิฑูมโก (อุกฤษโซะ) และศุภกัญญา ศรีคำไทย. (2562). การบริหารตนตามแนวพุทธธรรม เพื่อบริหารองค์การทางการศึกษา. **วารสารครุศาสตร์ปริทรรศน์ คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. 6(3). 266-277.
- พระครูวิวัฒน์ธรรมานุกุล (อ๊อด ธรรมปาโล), สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย และสมศักดิ์ บุญปู. (2563). การพัฒนาคุณลักษณะพรหมวิหารธรรม สำหรับผู้บริหารสถานศึกษา. **วารสารครุศาสตร์ปริทรรศน์ คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. 7(1). 27-38.
- พระครูโสภาสนนทกิตต์ (ศักดิ์ดา แสงทอง), กัมยธร สัจจา. (2557). ภาวะผู้นำที่ดี เก่ง ในศตวรรษที่ 21 ในทัศนะพระพุทธศาสนา. **วารสารครุศาสตร์ปริทรรศน์ คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. 1(2). 135-144.
- มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- รุ่ง แก้วแดง. (2546). **โรงเรียนนิติบุคคล**. กรุงเทพมหานคร: วัฒนาพานิช.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. (2545). **พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 หมวดที่ 1 มาตรา 6 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2545 และ (ฉบับที่ 3) พ.ศ. 2553**. กรุงเทพมหานคร: พรักหวานกราฟฟิค.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2561). **ประชากรในประเทศไทยนับถือศาสนา**. แหล่งที่มา: <https://sites.google.com/site/khwamrurxbtawkeiywkabprath/sasna-ni-prathesthiy> สืบค้นเมื่อ 15 พ.ค. 2561.
- สำนักพัฒนานวัตกรรมการจัดการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ. (2561). **โรงเรียนวิถีพุทธ**. แหล่งที่มา: <http://www.vitheeabuddha.com/main.php> สืบค้นเมื่อ 8 มิ.ย. 2561.
- สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย และบุญเชิด ขำนิศาสตร์. (2557). ภาวะผู้นำของผู้บริหารการศึกษาตามหลักพระพุทธศาสนา. **วารสารครุศาสตร์ปริทรรศน์ คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. 1(1). 58-66.
- อำนาจ บัวศิริ. (2561). กระบวนการสร้างภาวะผู้นำด้วยหลักไตรสิกขา. **วารสารครุศาสตร์ปริทรรศน์ คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. 5(3). 26-34.
- อุทัย หิรัญโต. (2523). **หลักการบริหารบุคคล**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนส์ไตร์.
- Bass .B. M.and Avolio B. J. (1990). **Tansformational Leadership Development**. California: Consulting Psychologists Press.